

DOI: <http://www.doi.org/10.36719/2663-4619/66/45-48>

Tərən Əliş qızı Əliyeva
ADPU Ağcabədi filialı
baş müəllim
terlan.aliyeva@agcebedi.adpu.edu.az

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ TARİXİ KOMENTARİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfolojiya, tarixilik, dilin müasir vəziyyəti, alınma sözlər, söz yaradıcılığı, şəkilçilər, tarixi komentariya

Opportunities to use historical comments in teaching morphology Summary

Our language reflects the historical memory, traditions, ethnic and moral views of our people and so on. It is our invaluable spiritual wealth that always lives in us. One of the main tasks of the Azerbaijani language is to educate the young generation in the spirit of love for our national and spiritual resources, ancient history, loyalty to our people and, most importantly, knowledge of the subtleties of the language, using these inexhaustible opportunities.

When using historical comments as a tool in the process of teaching the morphology of the Azerbaijani language in the acquisition of grammatical forms regulated by a number of intra-linguistic and extra-linguistic events that are difficult to comprehend, students gain more information about the morphological structure of our language. The use of historical comments in Azerbaijani language lessons should be done systematically.

The advantages of referring to its ancient and rich history in the study of the modern state of language are reflected in the correct definition of the morphological structure of the language. We can even point out the importance of commenting on the history of writing in the teaching of the alphabet. In the process of teaching morphology, we can note the importance of commentary in the deep mastery of individual speech senses.

The study of morphological features of the Azerbaijani language is based on the principle of history. Because the goal is to instill in today's young generation some information about the history of our language.
Key words: Azerbaijani language, morphology, history, modern state of language, derivations, word creation, suffixes, historical commentary

Hər bir xalqın dili onun mədəniyyət tarixinin üzvi bir hissəsi olmaqla yanaşı, həm də onun bir xalq olaraq milli mövcudluğunun tarixini də müəyyənləşdirən faktor kimi əhəmiyyətlidir. Soykökü etibarilə qədim tarixi köklərə malik türk xalqları ailəsinə daxil olan Azərbaycan xalqı da bəşər mədəniyyəti tarixinə bu dildə yaradan yüksək poetik ilhama malik ədəbi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edən Azərbaycan ədəbi dili ümumtürk mədəniyyətinin regional təzahürü kimi özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan dili xalqımızın tarixi-bədii yaddaşını, etik-əxlaqi görüşlərini və mənəvi inkişafını daim özündə qoruyub saxlayan əvəzsiz məxəzdir. Onun bu tükənməz imkanlarından istifadə etməklə gənc nəslin milli-mənəvi qaynaqlarımıza, qədim tariximizə məhəbbət, elimizə, obamıza sədaqət və ən ümdəsi, dilin incəliklərinə bələd olma ruhunda tərbiyələndirmək Azərbaycan dili fənninin qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdəndir.

Sözsüz ki, dilin hər hansı bir qatının öyrədilməsində tarixilik problemi daha həcmli, daha monumental tədqiqatın mövzudur. Eyni zamanda məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, “dil təlimində tarixilik müxtəlif formalarda – etimoloji təhlil, dil tarixinə istinad etmələr, tarixi məlumatlar, tarixi komentariyalar şəklində özünü göstərir. Əgər etimoloji təhlil ayrı – ayrı sözlərin, xüsusən də alınma sözlərin yaranma mexanizmini və mənəvi tutumunun semantikasını araşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilirsə, tarixi məlumatlar və tarixi komentariyalar əsasən qrammatik formaların işlənmə dairəsini daha optimal mənimsətmək üçün tətbiq edilir. Dilin daxili imkanları, bəzi hallarda isə qohum və ya başqa dillərin qrammatik quruluşunun təsiri ilə formalaşmış bir çox qrammatik vahidlərin izahında, etimoloji təhlillə müqayisədə, həmin vasitələrdən istifadəyə təsadüfi hallarda rast gəlmək mümkündür ki, bu da onların hansı məqamda, hansı məzmununda və hansı formada verilməsinin elmi-metodiki səviyyədə öyrənilməməsi ilə bağlıdır” (1, 52)

Digər tərəfdən, müşahidələrimiz göstərir ki, dilin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun şüurlu mənimsədilməsində bu metodik vasitələrdən – tarixi komentariyalardan sistemli şəkildə istifadə mürəkkəb xarakterli dil hadisələrinin qavranılmasını asanlaşdırır. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, dilin morfoloji quruluşunun mənimsədilməsində tarixi komentariyalardan istifadəni sistemli tədqiq etmək Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin aktual problemlərindən biri kimi öz həllini gözləyir.

Azərbaycan dilinin morfolojiyasının tədrisi prosesində çətin qavranılan bir sıra dildaxili və dilxarici hadisələrlə tənzimlənmiş qrammatik formaların mənimsənilməsində tarixi komentariyalardan bir vasitə kimi istifadə etdikdə şagirdlərin dilimizin morfoloji quruluşuna aid aldıkları məlumat daha da geniş olur. Azərbaycan dili dərslərində tarixi komentariyalardan istifadə sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Dilin müasir vəziyyətinin öyrənilməsində onun qədim və zəngin tarixinə müraciət edilməsinin üstünlükləri dilin morfoloji quruluşunun düzgün müəyyənəlməsində özünü göstərir. Hətta əlifbanın tədrisində yazının tarixi haqqında müəyyən komentariyanın verilməsinin vacib olduğunu qeyd edə bilərik. Morfolojiyanın öyrədilməsi prosesində ayrı-ayrı nitq hissələrinin dərindən mənimsədilməsində komentariyanın nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edə bilərik.

Aparılan müşahidələrə istinadən deyə bilərik ki, verilən bəzi komentariyalar şagirdlərin və tələbələrin qavrama qabiliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmır. Sözsüz ki, bu zaman tədrisin keyfiyyəti də aşağı düşür. Deməli komentariyanın imkanlarından istifadə edərkən dinləyicinin bilik səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bir şeyi unutmaq olmaz ki, müasir dilin daha dərindən mənimsədilməsi üçün tələbələrdə fənnə qarşı rəğbət hissi yaratmalıdır.

Müasir dilin daha dərindən mənimsədilməsi, tələbələrdə öyrədilən fənnə qarşı marağın artırılması, onlarda özünəməxsus məntiqi təfəkkürün formalaşması komentariyalardan düzgün istifadə etməkdən asılıdır. Morfoloji kateqoriyaların öyrənilməsində tarixilik prinsipinin əsas götürülməsi bir çox obyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, Azərbaycan dili tarixinin sistemli şəkildə tədqiqata gec cəlb olunması dilimizin morfoloji quruluşunun hərtərəfli araşdırılmasına imkan verməmişdir. Məhz keçən əsrdən başlayaraq Azərbaycan dili təliminin məzmununun müəyyənəldirilməsi və bu sahə ilə bağlı prof. H. Mirzəzadənin “Azərbaycan dili tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan dili tarixi morfolojiyası” adlı elmi əsərlərin nəşr edilməsi problemin sonrakı həlli üçün zəmin rolunu oynadı. Eyni zamanda dilimizin qrammatik quruluşunun və qanunauyğunluğunun inkişafının ayrı – ayrı cəhətlərini üzə çıxarmaq məqsədi ilə faktlara tarixi münasibət işində düzgün nəticələr çıxarma imkanı verdi.

Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tarixilik prinsipinə əsaslanır. Çünki məqsəd bu günkü gənc nəsle dilimizin tarixi haqqında müəyyən məlumatlar aşılamaqdır. Bir çox morfoloji kateqoriyalar vardır ki, onların inkişaf prosesini dərindən dərk etmədən dilimizin müasir vəziyyəti haqqında müəyyən fikir formalaşdırma bilmərik. Məhz bunu nəzərə alaraq təlim prosesində tarixi komentariyaların imkanlarından istifadə etmək tələb olunur. Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi komentariyalar dərslərdə mütləq öz əksini tapmalıdır. Çünki bu tarixilik baxımından məqsədəuyğun sayılsa da, dərslərin məzmunca yüklənməsinə və həcmə böyüməsinə gətirib çıxardığı üçün metodik baxımdan qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu halda ən optimal çıxış yolu tarixi komentariyaların imkanlarından düzgün istifadə etməkdir.

Müasir Azərbaycan dili öz qrammatik (morfoloji) quruluşuna görə artıq sabitləşmiş və tamamilə formalaşmış dünya dillərindən sayılır. Deməkdir ki, dilimizdəki hər bir qrammatik (morfoloji) kateqoriyanın özünəməxsus vahid variantlı ifadə forması – şəkli vardır. Bununla belə, ayrı – ayrı nitq hissələrinə məxsus bir sıra sözlərin bəzi qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişməsində ümumi dildaxili inkişafın, qismən də dilxarici amillərin təsiri vardır.

Ali təhsil müəssisələrində dil, adətən, diaxronik və sinxronik baxımdan öyrənilir. Azərbaycan türkcəsinin diaxronik baxımdan tədqiq edən əksər alimlərin (Ə. Dəmiçizadə, H. Mirzəzadə, T. Hacıyev, Ə. Şükürov və b.) əsərlərində diaxronik –sinxronik baxım, yəni dilimizin tarixi inkişaf strukturunun onun masiv səviyyəsi ilə müqayisədə araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Lakin müasir dilimizin tədqiqində, sinxronik-diaxronik baxım, yəni əks əlaqə təsadüfi hallarda tədqiqata cəlb edilmişdir. Aparılan müşahidələrə istinadən qeyd edə bilərik ki, fənn müəllimləri dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı tarixi komentariyalara təsadüfi hallarda müraciət etsələr də, ümumən dil və ədəbiyyat dərslərində bu metodik üsullardan müntəzəm istifadə edirlər. Belə ki, ayrı-ayrı insan və yer adlarının, xüsusən klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin izahında tarixi komentariyalar geniş tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, “dilnin morfoloji xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində müraciət olunan vasitələrdən biri də tarixi komentariyalardır. Bu vasitədən sistemli, müntəzəm və məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün isə onun verilmə prinsiplərini və imkanlarını elmi şəkildə müəyyənəldirmək və aydınlaşdırmaq lazımdır. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində dilimizin morfoloji quruluşunun

mənimsədilməsində ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin həllində tarixi komentariyaların yeganə metodik vasitə olduğu şübhə doğurmur” (2, 93).

Morfologiyanın tədrisində tarixi kometaryalardan istifadə imkanlarını ayrı-ayrıqda araşdırmazdan əvvəl, hər dəfə eyni məsələyə yenidən qayıtmamaq üçün əksər nitq hissələrinin, xüsusən, isim, sifət, fel və zərfin mənimsədilməsində tez – tez qarşıya çıxan ümumi bir problemə toxumaq yerinə düşər. Məlumdur ki, dilimizin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində əsas yük morfoloji yolla söz yaradıcılığının üzərinə düşür. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin quruluşca növlərinin mənimsədilməsində şəkilçilərin də dərindən öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İlk dəfə “Söz yaradıcılığı” bəhsində kök və şəkilçi haqqında ətraflı məlumat əldə etməyimizə baxmayaraq, məhz morfologiyada ayrı – ayrı nitq hissələrinin tədrisində sözdüzəldici şəkilçilərlə konkret şəkildə yaxından tanış oluruq. Hər bir morfoloji göstəricinin xarakterik xüsusiyyəti tədris prosesində öyrədilir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərin mənimsədilməsində qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri onların bəzi düzəltmə sözlərin tərkibində müəyyənləşdirilə bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, çox zaman -çı,- çı,- çu, -çu və -lıq, -luq, -lik – lük şəkilçilərinin rolunu dərk edənlər, -çılıq, -çilik, - çuluq - çülük şəkilçilərini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər: peşmançılıq – peşman + çılıq, avaraçılıq – avara + çılıq. Mehribançılıq – mehriban + çılıq, dilxorçuluq - dilxor + çuluq kimi sözlərin morfoloji təhlili düzgün aparılmır (peşman –çı –lıq, mehriban – çı – lıq) və bunun da nəticəsində morfoloji təhlil zamanı problemlər ortaya çıxır” (3, 47).

Bəzi addan fel düzəldən -lan ,- lən ,-laş, - ləş şəkilçilərinə nümunələr gətirilərkən müəyyən səhvlərə yol verilir. Məsələn, ağıllanmaq, çirklənmək felləri ilə yağlamaq; birləşmək, sözləşmək felləri ilə ağlaşmaq fellərini bir çərgəyə qoyaraq təhlil edirlər. Bu kimi qüsurları yalnız şagirdlər və tələbələr tərəfindən deyil, hətta bəzi mütəxəssislər tərəfindən edildiyini də qeyd edə bilərik. Məsələn, -dakı,- dəki şəkilçisi də çox zaman parçalanaraq təhlil olunur. Başındakı sözü baş -ı -n -da -kı şəklində təhlil olunur. -dakı, - dəki şəkilçisinin yaranma mexanizmini tarixi inkişafdan kənarıda götürüb ayrı-ayrı təhlil etmək heç də düzgün deyil. Bu kimi məsələlər elmi cəhətdən mübahisəlidir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, -dakı,- dəki şəkilçisi bütöv, vahid bir şəkilçi kimi təsnif edilir.

Məhz bu mübahisələrə son qoymaq üçün təlim prosesində bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi ilə bağlı konkret tarixi komentariyaların (əsasən morfoloji təhlil prosesində) verilməsini məqsədəuyğun sayırıq. Hər şeydən əvvəl, şagirdlərə belə şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi mexanizmini açmaq lazımdır. Prof. S. Cəfərov qeyd edir ki, “buna o zaman ehtiyac olur ki, həmin tipli şəkilçilər ya ümumiyyətlə, ya da bir sıra sözlərdə təklikdə yeni mənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun “(4, 140).

Şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, peşmançılıq, avaraçılıq, dilxorçuluq kimi sözlərin tərkibindəki -çı,-çı,- çu,-çü şəkilçisi yeni söz yaratmaq funksiyasını itirmişdir. Çünki peşmançı, dilxorçu, avaraçı kimi sözlər müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə işlənmir. Heç vaxt bu tipli sözlərdə - çılıq şəkilçisi tərkib hissələrinə ayrılmır.

Dilimizdə tarixən müstəqil işlənilib, indi isə bir sıra şəkilçilərin tərkibində ”daşlaşmış” hala düşmüş şəkilçilər onlardır. Bunlardan çoxunun, məsələn: -ağan, -əyən; -ıci, -ici, -ucu, -ücü; intı,-inti,-untu,-üntü və s. ümumtəhsil məktəblərində tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Mənimsədilməsində heç bir çətinlik olmadığı üçün bu şəkilçilərlə əlaqədar tarixi kometaryalardan istifadəyə də ehtiyac yoxdur. Lakin müasir dilimizdə müstəqil şəkilçi kimi işlənen, iki və ya daha artıq şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmiş -dakı, -dəki; -da, - də yerlik hal şəkilçisinin -ki sifət düzəldən şəkilçi ilə birləşərək mürəkkəb quruluşlu -dakı, - dəki şəkilçisi yaratdığıнын sübutu vardır.

“Məlumdur ki, leksik şəkilçilər, əsasən, söz kökünə artırılır, qrammatik şəkilçilər isə onlardan sonra işlənilir: dəmirçilikdən, yazıçılar, yaxşılıq, məktəblilərə və s. Bu sözlərin başlanğıc formasını müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Lakin Azərbaycan dilində elə düzəltmə sözlərə də rast gəlmək olur ki, orada leksik şəkilçilər söz kökünə əlavə olunmuş qrammatik şəkilçidən sonra işlənilir: idmançılardakı (inam), uşaqlarsız (darıxmaq), həyatimizdəki (çiçəklər) və s. Bu cür sözlər tərkibinə görə təhlil edilərkən nəinki şagirdlər, hətta bəzi müəllimlər də çətinlik çəkirlər. Təhlil qaydalarında isə bu cür sözlər haqqında məlumat verilməmişdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, cəm şəkilçiləri qəbul etmiş işimlər əsasən -dakı, -dəki; -sız, -siz, -suz, -süz leksik şəkilçiləri qəbul edə bilər” (5, 85). *İdmançılardakı* sözü də bütövlükdə başlanğıc formadır. Burada -dakı isimdən sifət düzəldən leksik, -lar cəm (qrammatik), -çı- cansız isimdən canlı isim düzəldən leksik şəkilçidir. Bu şəkilçilərlə düzələn sözlər mənaca peşə, sənət və məşğuliyyət bildirir. Yazılı təhlil zamanı onu aşağıdakı kimi göstərmək olar: idmançılardakı (inam). İdman isə nə? sualına cavab verən ümumi isimdir. Unutmaq olmaz ki, -çı⁴ şəkilçisi ilə düzələn və peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən sözlər konkretləşəndə, yəni müəyyən bir şəxsə aid olanda təyin funksiyasında da işlənə bilər.

Bəzən də leksik şəkilçilər (xüsusən –dakı, -dəki və -gil) sözdə mənsubiyyət (qrammatik) şəkilçilərindən sonra işlənir: bağçamızdakı, bacımgil. Bu sözlər də bütövlükdə başlanğıc formada hesab edilməlidir. Burada birinci söz sifət, ikincisi isə isimdir. Bağçamızdakı sözündə - dakı leksik, -mız qrammatik, -ça isimdə kiçiltmə mənə yaradan leksik şəkilçilərdir. Bu söz yazılı şəkildə belə təhlil olunur: bağçamızdakı(güllər). Eyni sözləri isim düzəldən -ki⁴ şəkilçisi haqqında da söyləmək olar. Bu şəkilçi isə hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən sözlərə artırılaraq isim düzəldir: Afiqinki, Elçininki, özünki, səninki, ordumuzunku və s. (Paşayev, 2012; s.86).

Azərbaycan dilində -sız⁴, -dakı², -gil və -kı⁴ leksik şəkilçiləri istisnaıq təşkil edərək söz kökündə olan qrammatik şəkilçilərdən sonra da işləyə bilər. Leksik şəkilçilərin bir qismi artırıldığı sözdə mənə dəyişikliyi əmələ gətirir, lakin bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi düzəltmir: bağ (isim) - bağban (isim), vətən (isim) - vətəndaş (isim), dəmir (isim) - dəmirçi (isim) - dəmirçilik (isim); baxmaq (fel) - baxılmaq (fel) - baxdırmaq (fel) - baxışmaq (fel).

Morfologiya təlimi təkə söz yaradıcılığında ibarət olmayıb, onun məzmununa mühüm morfoloji məfhumlar – nitq hissəsi, əsas və köməkçi nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz, nida, yamsılamalar kimi məfhumlar daxildir ki, bunların öyrədilməsində də tarixi komentariyalardan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, sonrakı məfhumların uğurlu təlimi məhz bu məfhumların necə mənimsədilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Elmi-metodik ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, morfologiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanları müəyyənləşdirilməyincəyə qədər ondan səmərəli bir vasitə kimi ətraflı danışmağa dəyməz. Odur ki, mövzudan-mövzuya keçdikcə bu imkanları üzə çıxarmaq, konkret mövzu daxilində hansı məzmununda verilməsini dəqiqləşdirmək problemin həlli mərhələlərindən birini təşkil edir.

References

1. Nəbiyeva Sh., Actual problems of mother tongue teaching methodology. "Science and Education" publishing house. Baku, 2010
2. Karimov Y., Methodology of teaching mother tongue (textbook). Kovsar Publishing House. Baku, 2011
3. Paşayeva Sh., Theoretical and practical issues in mother tongue teaching. "Education" publishing house. Baku, 2007
4. Jafarov S., Modern Azerbaijani language, part II, "Kovsar" publishing house. Baku, 2007
5. Paşayev A., Some problems of teaching the Azerbaijani language and literature. "Education" publishing house. Baku, 2012

Rəyçi: f.f.d. E.Həmidova

Göndərib: 16.05.2021

Qəbul edilib: 22.05.2021